

Safet Bandžović

**POSTJUGOSLAVENSKA HISTORIOGRAFIJA :
(RE)INTERPRETACIJA PROŠLOSTI**

**POST-YUGOSLAV HISTORIOGRAPHY :
(RE)INTERPRETATION OF THE PAST**

Sažetak

Noviji period prošlosti prostora nekadašnje jugoslavenske državne zajednice, s problemima “historiografskih bjelina”, “zatomnjene prošlosti”, izaziva značajnu pažnju u “historiografiji tranzicije” budući da su gotovo sva krupnija historijska pitanja reaktuelizirana i u procesu revizije, što može biti od većeg naučnog značaja ako se prevaziđu negativni historiografski stereotipi podstaknuti politikom i ideologijom, te pruži savremeniji teorijsko-metodološki osnov. Historiografija će, uz uvažavanje novih činjenica, morati revidirati brojne ocjene, historijska zbivanja i procese predstaviti kompleksnije. Ona mora biti otvorena za nove metodološke i teorijske pristupe proučavanju prošlosti.

Ključne riječi: *postjugoslavenski period, Bosna i Hercegovina, historiografija, (re)intepretacija, arhivi, istraživanja*

Summary

The recent past of the ex-Yugoslav state community, with problems of the “historiographic white spaces” and “darkened past”, attracts considerable attention in the “historiography of transition” for the reason that almost all important historical questions have been again actualized also in the process of revision,

a fact that may be of greater scientific importance if negative historiographic stereotypes encouraged by politics and ideology are overcome and a more modern theoretical and methodological basis is provided. Historiography will, besides taking into account the new facts, have to revise numerous assessments and to represent the historical events and processes in a more complex manner. It has to be open to new methodological and theoretical approaches to the study of the past.

Key words: *post-Yugoslav period, Bosnia and Herzegovina, historiography, (re)interpretation, archives, researches*

Historija je polifoničan i višeznačan proces, jedan od najosjetljivijih barometara duhovne atmosfere u društvu.¹ Prijelomne situacije uvijek izazivaju promišljanje prošlosti. Iz bića historijske nauke proizlazi da se istraživanje prošlosti ne može izvoditi bez uvažavanja i novih iskustava, pozitivnih ili negativnih, sadržanih u protoku vremena, prisutnih u svijesti savremenika, pa i historičara, kao čeda svoje epohe.² Izabrana prošlost se uvijek mijenja, uvjetovana političkim standardima današnjice. Zato se i tradicije izmišljaju i dotjeruju. Politika podjednako uspješno koristi sjaj i bijedu historije. Kolektivna prošlost se razlikuje od objektivnog historiografskog znanja. Svi narodi imaju različite datume u svojoj memoriji, kao i različite priče. Svako doba stvorit će ono što njemu treba. Đerđ Lukač je upozorio da su činjenice uvijek tu, i uvijek je sve sadržano u njima, ali su svakom razdoblju potrebni drugačiji Grci, drugačiji srednji vijek i drugačija renesansa. Raširena sklonost da se potiskuje teret vlastite prošlosti doprinosi devalvaciji historije. “Poštena” nacionalna historija pretpostavlja sposobnost da se zaboravi sve što joj ne ide u prilog. Davno je uočena ravnodušnost prema istini koju moć sa sobom nosi, kada je ona suprotna “dobiti i požudi”.³

¹ L. Perović, *Lanac latentnog sukoba*, “Helsinška povelja”, br. 52, Beograd, maj 2002.

² B. Petranović – M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd, 1991, 71.

³ T. Hobs, *Leviatan*, knj. I, Niš, 1991, 117.

Albert Camus je pisao da na kraju uvijek dobijamo lica naših istina. Politički zreli narodi se, pak, ne odriču nijednog dijela svoje historije. Svaka generacija je odgovorna za svoj razvitak i ima pravo na svoju prošlost, da historiju iznova preispituje, jer “djeca nikada ne gledaju na historiju očima svojih očeva”. Slike lične i kolektivne prošlosti nisu statične, nego su i posljedica i funkcija sadašnjih stavova. Vatra isto gori, kazao je Aristotel, u Grčkoj i Perziji, ali se ideje o dobru i zlu razlikuju od mjesta do mjesta. Mijenjaju se vrijednosti historijskih sudova.

Mnoštvo interpretacija u radovima o nekadašnjoj Jugoslaviji i Balkanu, bez pozivanja na distancu, izraz je samooslobođenja i nespojivo je sa shvaćanjem historije kao dogme o konačnoj istini.⁴ Pad komunizma na Balkanu popraćen je i opsežnim preispitivanjem historije u namjeri da se opovrgnu komunistička interpretiranja prošlosti koja su dominirala nacionalnim historiografijama i kolektivnim pamćenjem od kraja Drugog svjetskog rata. Ovaj proces je u više slučajeva, uz mitomansku emocionalizaciju diskursa, sa historiografskom restauracijom „prekomunističkih kostura“, doveo do drastičnih pojava nekritičkog, historijskog revizionizma, do planskog demoniziranja slika zajedničke prošlosti u socijalizmu. Jednoznačne osude odnose prevagu nad kompleksnim rekonstrukcijama. Komunizam je složena pojava koja će se dugo proučavati.⁵ Dva fenomena historije južnoslavenskog prostora druge polovine XX stoljeća – jugoslavenska država i komunizam, već pripadaju prošlosti, ali se o njima govori ahistorijski, sa resantimanom, uz brojne falsifikate i laži. Ovakav pristup lišava, smatraju historičari (L. Perović) historiju njene ljudske dimenzije osuđujući čitave generacije i zajednice na trajan sukob sa realnošću. Prošlost se ne kritizira, njome se bave historičari. Sve što se zbilo ima više perspektiva. Treba razumjeti i historijske alternative. Samo ideologije i religije znaju istinu unaprijed, dok je nauka permanentno traži.

⁴ L. Perović, *Oštroumna analiza*, “Helsinška povelja”, br. 77-78, Beograd, august-septembar 2004, 30.

⁵ C. Binns, *Federalizam, nacionalizam i socijalizam u Jugoslaviji*, u: *Federalizam i nacionalizam*, Sarajevo, 1990, 47; F. Fire, *Prošlost jedne iluzije: Komunizam u dvadesetom veku*, Beograd, 1996, 9.

Nekadašnje reprezentativno historiografsko “monolitno jednozvučje” o bliskoj prošlosti mahom je u tzv. “tranzicionim historiografijama” revidirano, uz odbacivanje suhih plodova nekritičke, ideološke historiografije, iako su još uvijek prisutna sporadična razmišljanja o “zaštiti ideala”. Raspad ideološke paradigme utjecao je i na preispitivanje i preoblikovanje različitih slojeva historijske svijesti, na razgrtanje mnogobrojnih slojeva prošlosti, temeljnih analiza nizova historijskih činjenica.⁶ Skoro su sva značajnija historijska pitanja reaktuelizirana i u procesu revizije. To može imati veći naučni značaj ako se prevaziđu negativni historiografski stereotipi, podstaknuti politikom i ideologijom, te pruži savremeniji teorijsko-metodološki osnov. Historiografija će, uvažavajući nove činjenice, morati da revidira brojne ocjene, da historijska zbivanja i procese, poput pitanja o karakteru jugoslavenske države i složenosti međunacionalnih odnosa, predstavi kompleksnije i sa više pozornosti.⁷

Sva društva u svim epohama imaju kontradiktorne tendencije: da se ne promijene i da napreduju. U kulturama balkanskih naroda, gdje je, napisao je Miroslav Krleža, “narodna svijest sazdana od krvi, tlapnje i strave”, upadljivi su simboli patnje, usamljenosti, neshvaćenosti, osjećanja permanentnog neprijateljstva “drugog”, narcisoidnosti, na šta se nadovezuju tirade o izabranosti i uzvišenosti, ali i svrstavanja na pogrešnu stranu historije. Problem nije u balkanskom “višku historije” na “premalo geografije”, već u pristupu prošlosti i njenom devijantnom tumačenju, u uvjerenju da istina donosi nesreću, zanemarivanju činjenice da je historija brojne narode učinila marginalnim. Frustracije se javljaju zbog malih historija koje se nasilno i naknadnim “popravljkama”, preko mitoloških matrica, arhaične manihejske interpretacije, žele glorificirati i nekritički iskazati kao velike. To se nastoji postići agresivnošću, grandomanijom i odbijanjem prihvatanja historije na nivou činjenica, trijumfom parahistorije s nužnom neodređenošću pojmova i relati-

⁶ Opšir. Đ. Stanković – Lj. Dimić, *Istorija pod nazorom*, Beograd, 1996; B. Petranović, *Istoriografija i kritika*, Podgorica, 1997; Isti, *Istoričar i savremena epoha*, Beograd, 1997; Isti, *Istoriografske kontroverze*, Beograd, 1998.

⁷ R. Končar, *Privid naučnog mišljenja*, “Nedeljna naša borba”, Beograd 10-11. januara 1998.

vizacijom historijskog vremena. U svakom nacionalnom identitetu postoji mnoštvo nijansi i razlika koje svako od njegovih pripadnika na svoj način doživljava, osjeća i iskazuje.⁸ Mitovi su značajni za politiku identiteta. Suština osnovne funkcije mita je mentalno preustrojavanje ljudske svijesti.⁹ Historijsko pamćenje može biti još lomnije od mitskog. Odnos prema tradiciji je kompliciran. Izmišljene tradicije koriste historiju kao ono što daje legitimitet akciji i cementira grupnu koheziju.¹⁰ Historija historiografije je puna primjera da je prošlost bila samo konstrukcija, opravdanje, ili oružje za tumačenje suvremenosti. Danas već postoji tržište prošlosti koje zabavlja, politizira i traumatizira.¹¹

Naglašeni zadatak historičara je da prošle fenomene tumači imajući u vidu savremena pitanja, da ih interpretira, svrstava, i da s kritičke distance u njih unosi smisao.¹² Time on ispunjava važnu funkciju za samorazumijevanje i orijentaciju sadašnjosti. Historičari su proizvodi i zatočenici vremena i prostora u kojima žive. Za mnoge od njih prošlost nije ključ za razumijevanje sadašnjosti, već su potrebe sadašnjice ključ za preradu prošlosti. Historičar bi morao biti kadar da prizna, a ne samo da pravda neprijatne istine identiteta koji osmišljava.¹³ Ima doista stotinu načina da se napiše historija. Nova saznanja, napredak nauke i tomovi naučnih knjiga ništa ne mijenjaju u odnosu prema historiji samo ako su društveno-političke okolnosti takve da je iracionalna mitska “svijest” poželjna.

⁸ M. Imamović, *Bošnjački etnos: identitet i ime*, Prilozi, br. 32, Sarajevo, 2003, 329.

⁹ M. Eliade, *Mit i zbilja*, Beograd, 1998, 121; R. Žirarde, *Politički mitovi i mitologije*, Beograd, 2002, 206; O. Milosavljević, *Izbor ili nametanje tradicije*, “Republika”, br. 281, Beograd, 16-31. marta 2002.

¹⁰ Upor. A. Smit, *Nacionalni identitet*, Beograd, 1998, 252; E. Hobsbom, *Uvod: Kako se tradicija izmišlja*, u: *Izmišljanje tradicije*, Beograd, 2002, 22.

¹¹ Lj. Trgovčević, *(Zlo)upotreba istoriografije*, “Republika”, br. 68, Beograd 16-30. maja 1993; također vidi intervju T. Kuljića u: “Dani”, br. 309, Sarajevo, 16. maja 2003.

¹² J. Koka, *O istorijskoj nauci*, Beograd, 1994, 184-185; F. Fire, *Radionica istorije*, Sremski Karlovci-Novi Sad, 1994, 94-96; V. Ilić, *(Re) interpretacija prošlosti*, “Helsinška povelja”, br. 24, Beograd, januar 2000.

¹³ T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd, 2002, 451.

Političke promjene ponekad zahtijevaju opreznu amneziju, što je prvi oblik historijskog revizionizma.¹⁴ Kritička nauka nema trajnog efekta na širu čitalačku publiku, kao što ga postižu romantičarske bajke. U društvenim krizama su utjecajni ljubitelji historije. Njihovim miješanjem u historiografiju stvara se posebna medijska historijska kultura.¹⁵

Granice određenih oblasti kroz historiju imaju dinamiku koja vodi njihovom proširivanju ili sužavanju putem dioba, osvajanja, administrativnih reorganizacija, pomjeranja centara političke akcije. Mnogobrojni historijski procesi i zbivanja prevazilaze lokalne okvire i regionalne granice.¹⁶ Moderne balkanske historiografije formirane su u vijeku nacionalne ideje, pod snažnim utjecajem romantizma i pozitivizma. Skučene nacionalne historiografije na Balkanu, s poimanjem historije kao patriotske didaktike, pod utjecajem politike i potreba svojih društava, imaju relativno provincijalni ton uz nedovoljno poznavanje historije susjeda. Stereotipna i uproštena stajališta nisu karakteristična samo za vanstručnu javnost, već i za mnoge stručne krugove koji su se više trudili da sude nego da shvate. Odsustvo međusobnog poznavanja je bitan faktor nestabilnosti Balkana.¹⁷

Historija je nauka o ljudskim društvima, a ne samo puka “akumulacija događaja svih vrsta” u prošlosti (Kulanž). Biće historijske nauke je dihotomno. U rekonstruiranju historijskih zbivanja mora se voditi računa o „onovremenom odnosu snaga“ i „stvarnim pokretačima“ historijskih procesa. Historija nije samo historija pobjednika, već uključuje i pobijeđene.¹⁸ Treba se suočavati sa istinom i kazivanjima žrtve bez obzira na onu Lisandrovu mudroliju da u raspravi oko međa najispravnije prosuđuje onaj u

¹⁴ Š. Karbonel, *Istoriografija*, Beograd, 1999, 8.

¹⁵ T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, 68.

¹⁶ B. Petranović, *Odnos lokalne, regionalne i opšte istorije (s osvrtom na istoriju Bosanske krajine i Banje Luke 1918-1945)*, u: *Banja Luka u novijoj istoriji (1878-1945)*, Sarajevo, 1978, 194-195.

¹⁷ Opšir.: M. Todorova, *Imaginarni Balkan*, Beograd, 1999.

¹⁸ B. Mitrović, *Osakaćena istorija*, “Republika”, br. 336-337, Beograd, 1-30. jula 2004.

čijim je rukama mač. Oni koji su ubijali, proganjali i istrebljivali pojedine narode ne mogu biti valjani i isključivi izvori za proučavanje historije tih istih naroda. Priča o monopolu nije ništa drugo već priča o kontroli historije, posredstvom priče o njoj. To je moguće izbjeći u društvima koja ne počivaju na ideološkim, političkim i drugim monopolima, odnosno u društvima unutar kojih se mogućnost različitih intelektualnih konstrukcija ne shvaća kao hereza koja ruši kanoniziranu priču pobjednika.¹⁹ Put prevazilaženja posljedica destruktivne propagande, etničkih stereotipa i predrasuda, u ksenofobičnim društvima sa neprolaznim, cikličnim ponavljanjima istoga i velikom etničkom distancom, imajući u vidu spore promjene, “retoričke početke”, ali i ranija negativna iskustva i tradicionalni otpor modernizaciji, bit će dug i neizvjestan.²⁰ Neophodno je distanciranje od epskih i instrumentaliziranih interpretacija koje opterećuju balkanske historiografije.

Vrhunski zahtjev historijske nauke “piši kako je uistinu bilo” (Ranke) naučno je formuliranje stoljetne potrage za istinom koja traje onoliko koliko je stara i historiografija. Tačnost je obaveza, a ne vrlina. Ideja o jednoj istini osnova je autoritarnog mišljenja i totalitarizma. On ne dozvoljava debatu, pluralnost, i suštinski je antinaučan. Multiperspektivni pristup temeljno dovodi u pitanje etnocentričko viđenje svijeta.²¹ Historija se, piše dr. Šerbo Rastoder, ne može napisati, ona se piše. To je “rijeka koja je zaustavljena prije utoka u podzemlje zaborava”. Ne postoji “apsolutna istina”, već samo stalno traganje za njom. Ne može se promijeniti ono što je bilo, već se mijenjaju saznanja i predstave o tome.²² Bez distinkcije između onoga što jeste i onoga što nije ne može biti historije. Konačna istina se ne može dostići, ali joj se može približavati

¹⁹ Š. Rastoder, *Povodom izdanja „Proučavanje istorije“ Arnolda Tojnbija*, Istorijski zapisi, br. 1-2, Podgorica, 2002, 207.

²⁰ Opšir.: S. Bandžović, *Etničko-historiografski stereotipi i “sintetičke nacije”*, u: *Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000*, Sarajevo, 2003, 67-96.

²¹ D. Stojanović, *Odbrana premodernog sistema vrednosti*, “Helsinška povelja”, br. 113-114, Beograd, novembar-decembar 2007, 39.

²² Almanah, br. 25-26, Podgorica, 2004, 335-336.

postizanjem i unapređivanjem znanja.²³ Ona označava moralnu, univerzalnu kategoriju, u sukobu s nacionalističkom mitologijom. Suočavanje sa istinom traži znanje o sebi, ali i o drugima, prevazilaženje *podijeljene historije*, preispitivanje vlastitih “stavova o drugima”, distancu od mitomanske svijesti kao naknadne, poželjne historije. Viđenje vlastite prošlosti je površno i nepotpuno bez sagledavanja cjeline procesa u okruženju.²⁴

Odnos prema najbližoj prošlosti je posredan. To posredovanje najčešće poprima oblik narativa, kojim se događaji koji su predmet rasprave povezuju tako da se dobije neko značenje. Narativizacija realnosti sastavni je dio performativne uspostave identiteta.²⁵ Višestruka povezanost savremenosti i naučnog saznavanja historije svodi se na splet međusobnih utjecaja. Ideje i interesi date sadašnjice u znatnoj mjeri utječu na viđenja, shvaćanja i tumačenja prošlosti, kao i na njeno kritičko procjenjivanje.²⁶ Pitanja historije kao iskustva i historije kao svjedočanstva moraju se povezivati i zajedno razmatrati. Historijsko saznanje, koje nije samo reproducirana historijska svijest, rezultat je znanja o prošlosti, tj. proučavanja historijskih procesa u cjelini “onakvih kakvi jesu, a ne kakvi bi trebali da budu”. Ono je neophodno za tumačenje i praktično tretiranje pojedinih fenomena u sadašnjosti, time što otkriva njihove (historijske) uzroke i razvitak.²⁷ Do izmjene „zvanične“ historijske slike dolazi sa iscrpnim istraživanjima i pronalaženjem kapitalne dokumentarne građe, što donosi pouzdana saznanja u sukobu s postojećom slikom historije. Osnovna pretpostavka mogućnosti saznanja prošlosti je postojanje historijskih izvora. Tamo gdje nema izvora, nema ni priče o prošlosti, što ne znači da ona nije postojala. Izvori sami po sebi nisu historija. Dokument nije „čista prošlost“, nego svjedok čiji odgovor ovisi o pitanjima koja mu se

²³ A. Mitrović, *Propitivanje Klio*, Beograd, 1996, 162-163.

²⁴ O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma: ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o „nama“ i „drugima“*, Beograd, 2002, 17.

²⁵ D. Kempbell, *Nacionalna dekonstrukcija: nasilje, identitet i pravda u Bosni*, Forum Bosnae, br. 21, Sarajevo, 2003, 46.

²⁶ A. Mitrović, *Teorijski usmereno saznavanje istorije*, u: J. Koka, *O istorijskoj nauci*, 331.

²⁷ J. Koka, *O istorijskoj nauci*, 13.

postave (M. Bloh). Ilarion Ruvarac je svojedobno kazivao da se historičar ne može odnositi prema izvorima “kao svako dete i prost narod”. Bilo da su činjenice otkrivene u dokumentima ili ne, historičar mora da ih obradi prije nego što ih iskoristi. On ih koristi tako što ih obrađuje.²⁸ Svaka priča o prošlom, po pravilu, iskazuje se kao neki oblik ljudske patologije, ili kao historija moći, odnosno stalna borba za i s njom.²⁹ Po ocjeni dr. B. Petranovića, svakako da nema “istorijske nauke, to jest stručno zasnovanih studija, dok se ne dobije uvid u najvažnije izvore”. Bez izvora nema historije, odnosno nema priče koja se može provjeriti. Samo priča koja se može provjeriti ima smisao historijske priče. Historičar je nužno selektivan. Svaki izbor činjenica ostaje subjektivan i pored nastojanja da historija ostane čista nauka.³⁰ Vjerovanje u tvrdo jezgro historijskih činjenica koje postoje objektivno i neovisno o interpretaciji historičara je zabluda koju je teško iskorijeniti. U središtu svega je trojstvo: biti što više objektivni, saznati objektivno i objektivno saopćiti.³¹

Historija je kontinuiran proces interakcije između historičara i njegovih činjenica, beskonačan dijalog sadašnjosti i prošlosti. Uvijek su historičari postavljali velika „filozofska pitanja“ u predgovorima, a davali skromne odgovore kroz svoja „empirijska istraživanja“, prepuna provjerljivih činjenica, a bez objektivnog uvida u znanje o suštini čovjekove egzistencije u prošlosti.³² Tendencija da se jezik historijske nauke u njenom razvitku sve više zatvara, pa sve manje liči na priču o historiji a sve više na ekspertizu o historiji, za mnoge je pouzdan znak da se sužava broj njenih potencijalnih čitalaca, i svodi uglavnom na specijaliste iz vlastite struke. Otuda, uz neophodnost historije koja “savršeno kalemi historijske činjenice na fantastičnu vokaciju”, i zahtjev “natrag ka pripovijedanju”, kao

²⁸ E. H. Kar, *Šta je istorija?*, Beograd, 2001, 16.

²⁹ Š. Rastoder, *Janusovo lice istorije: odabrani članci i rasprave*, Nikšić, 2000, 51-52.

³⁰ A. Tojnbi, *Proučavanje istorije*, Podgorica, 2002, 206.

³¹ A. Mitrović, *Pisati istoriju kako je uistinu bilo*, Glasnik CANU, br. 8, Podgorica, 1995, 12.

³² Đ. Stanković, *Izazov nove istorije*, Beograd, 1992, 13.

izraz realne bojazni da bi se „zatvaranje“ historijske nauke, u ras-koraku između “literature” i “teorije”, za širu čitalačku javnost moglo nastaviti do nivoa njene nerazumljivosti za prosječnog čitaoca.³³

Bez znanja o prošlosti nema historijskog mišljenja. Revizio-nizam je prateća pojava stalne interpretacije prošlosti, odnosno samog smisla historijske nauke. On izaziva dijalog i može biti produktivan.³⁴ “Sumnja bez kraja” je preduvjet naučnih istraživanja koja savla-davaju poluznanja, predrasude, kolektivne iluzije, generacijske zablude, prividno naučne sadržaje.³⁵ Nova saznanja i iskustva, tematski, metodološki i sadržajni prevrati, kao i “prevrati u memoriji”, modificiraju shvaćanje prohujalog razdoblja i otkrivaju zanemarene sadržaje. S protokom vremena, pojavom novih izvora, uvećavanjem znanja, historičar na svakoj stranici već napisanog, u naknadnom čitanju, može da ispisuje zablude vlastitih stručnih i ideoloških uvjerenja. Njegov rad se ne sastoji samo od fetišizacije i iznošenja dokumenata, tog “Zavetnog kovčega u hramu činjenica”. Oboljeli od “arhivitisa” se previše oslanjaju na dokumente koji nisu pro-tumačeni sa svih strana, kojima naučnik nije udahnuo “dušu”.³⁶ Otkada postoji historija, postoji i “savremena historija”. Historičar savremenog doba mora da otkrije malobrojne bitne činjenice i pretvori ih u historijske, da eliminiira brojne nebitne činjenice kao nehistorijske. To se protivi dogmi XIX stoljeća po kojoj se historija svodi na kompilaciju maksimalnog broja neoborivih i objektivnih činjenica. Svako ko postane žrtva te dogme bit će prisiljen, nestajući u “okeanu činjenica”, da se odrekne historije kao zaludnog posla.³⁷ Historičari moraju obraćati pažnju na neizrečene pretpostavke koje daju smisao onome što je rečeno.³⁸ Oni znaju griješiti kada insi-stiraju na distanci, jer ne mogu biti uspješniji u analizi davno

³³ Š. Rastoder, *Janusovo lice istorije: odabrani članci i rasprave*, 11-35.

³⁴ L. Perović, „Odjeci“ i „jauci“, “Helsinška povelja”, br. 48, Beograd, januar 2002; Ista, *Involucija srpske istoriografije*, u: *Čemu nas uče iz istorije*, Kragujevac, 2006, 66.

³⁵ Lj. Dimić, *Pouzdan tumač vremena*, “Politika”, Beograd, 17. jula 2004.

³⁶ M. Gligorijević, *Rat i mir Vladimira Dedijera*, Beograd, 1986, 91.

³⁷ E. H. Kar, *Šta je istorija?*, 13-15.

³⁸ R. Tubić, *U potrazi za istorijskom muzom*, “Politika”, Beograd, 2. augusta 2003.

prohujalih događaja, o kojima nemaju vlastitog iskustva, od onih o kojima i sami svjedoče i čiji su im sudionici dostupni.

Historijska nauka je politička nauka. Nema epoha historije bez nadzora. Pobjednički komunistički pokret u obnovi Jugoslavije nije bio spreman nakon 1945. da naučnicima ostavi slobodu u traganju za istinom. U Jugoslaviji je djelovala “škola” adaptirane historije. Traumatična prošlost se pokušavala prevazići novim ideološkim jedinstvom. Arso Jovanović, načelnik generalštaba Jugoslavenske armije, upozoravao je: “Naša ratna istorija treba da bude dokument o natčovečanskim pregnućima, naporima i žrtvama najširih narodnih slojeva u jednom istinski otadžbinskom ratu.” Vlasti su decenijama noviju historiju svodili na historiju radničkog pokreta, antifašistički otpor je tumačen kao djelo samo Komunističke partije, čija je historija, prema potrebama, prilagođavana bez nekog ozbiljnijeg historiografskog kriterija.³⁹ Mnogi historičari donosili su gotove zaključke i vrijednosne sudove o Drugom svjetskom ratu, mada su i sami često isticali da brojni izvori nisu dostupni.⁴⁰ Heuristička ograničenja, nadzor nad historičarima, raznovrsni vannaučni oblici presije i “kontrole misli”, visok stepen ideologizacije i politizacije opirali su se istraživanju “tek minule stvarnosti” i naučnom sagledavanju reljefnih zbivanja i procesa sa kojima su historičari bili sljubljeni “licem u lice”. Bilo je evidentno nastojanje državno-političkog vrha da se preko Beograda i centralnih ustanova u njemu određuju tokovi razvoja historiografije. Visoki stepen ideologizacije i politizacije nije omogućavao racionalno saznavanje prošlosti koja je imala više sastavnica od onih koje je proizvodila partijska ideologija. Prošlost se nije iscrpila, činjenice se nisu prešutjele ili potisnule.⁴¹

³⁹ M. Đorđević, *Disidenti - između reforme i revolucije*, “Republika”, br. 187, Beograd, 16-30. aprila 1998; M. Bjelajac, *Istoriografija o građanskom ratu u Jugoslaviji 1941-1945*, Istorija 20. veka, br. 1, Beograd, 1997, 130.

⁴⁰ K. Nikolić, *Prošlost bez istorije: polemike u jugoslovenskoj historiografiji 1961-1991: glavni tokovi*, Beograd, 2003, 274-275.

⁴¹ W. Weilguni, *Jugoslavija bi mogla biti uzor*, u: *Quo vadis, Jugoslavijo?*, Zagreb, 1989, 167; B. Prpa, *Problem granica – nekoliko historijskih primjera*, u: *Granice – izazov interkulturalnosti*, Beograd, 1997, 205.

Antijugoslavenske snage su skoro sve do kraja Drugog svjetskog rata bile brojnije od projugoslavenskih. Jugoslavija je imala najmasovnije kolaboraciju u Evropi. Nijemci su između 22. juna 1941. i 1. aprila 1945. imali oko 20.000 ranjenih i poginulih vojnika na raznim balkanskim ratištima. Većina njemačkih gubitaka nastala je u posljednjim fazama rata, kada su se borili protiv jedinica sovjetske Crvene armije, nakon njihovog prodora na Balkan.⁴² Historiografija, između ostalog, nije uspjela da precizno utvrdi ukupne ljudske gubitke na prostoru Jugoslavije u tom ratu. Tinjao je “sukob brojki, statistika i računica” o žrtvama 1941-1945. godine. Brojka od 1.700.000 žrtava plasirana je najvjerojatnije da se izdjestvuje veća ratna odšteta. Ona nije nikada argumentirana, naučno verificirana, niti potvrđena popisom stanovništva iz 1948., kao ni popisom žrtava rata izvršenim 1964. godine. Historičari ustvrđuju da dugo nije bilo javne rasprave, niti diskusije o odgovornosti za velike ljudske žrtve koje bi išle dalje od žrtvenog jarca zvanog *fašizam*. Praznine koje su se krile pod tim velom djelomično su popunjavane “tajnim historijama” za one koji su htjeli da se sjećaju ili da slušaju. Te interpretacije su izašle iz sjene s gubljenjem komunističkog primata nad javnim diskursom i normiranom kontrolom sjećanja.

U socijalističkoj Jugoslaviji je bilo izraženo arhiviranje kolektivnog pamćenja o revoluciji, doba *politike arhiva*. Za sve politike se može reći da su ustvari politike arhiva i arhiviranja.⁴³ Kako napominje Derrida, pitanje politike arhiva se nikada neće moći odrediti “kao političko pitanje između ostalih. Ono se pruža uzduž cjelokupnog polja i ustvari skroz-naskroz određuje politiku kao *res publica*. Nema političke moći bez kontrole arhiva, ako ne i pamćenja”. Historijska naracija činila je potku političkog govorenja *qua* djelovanja.⁴⁴ Ratne priče su poslužile normativnom zasnivanju društvene akcije. Socijalistička epoha nije bila naklonjena historičarima koji su težili da dosegnu do racionalnih saznanja o historiji jugoslavenske države i

⁴² F. Veiga, *Balkanska zamka (1804-2001): jedna evropska kriza*, Beograd, 2003, 138.

⁴³ E. Redžić, *Socijalizam i istorijska istina: Kada će se otvoriti arhivi koji su ponegdje sa sedam pečata zatvoreni*, “Odjek”, br. 15-16, Sarajevo, 1970.

⁴⁴ U. Vlasisavljević, *Titov najveći dar: prazno mjesto moći*, Dijalog, br. 2, Sarajevo, 2004, 12, nap. 3.

društva. Iskušenja su bila brojna. Ideološka generalizacija deformirala je složenu sliku historijske stvarnosti. Marksistička historiografija poklanjala je prvenstveno pažnju društvenim pojavama, njihovom konfliktnom aspektu, posebno sudbini siromašnih.⁴⁵ Mnogi naučnici su, entuzijastički nošeni idejom socijalizma, zalažući se vlastitim djelom i najiskrenijim htijenjem, nastojali realitet oko sebe sagledati po uzoru, djelu i htijenju njih samih, pa su, rezultat svega toga, “otčitavali” pigmalionski kao objektivno događanje oko sebe. Socijalizam su “uzimali ozbiljno” iako je realitet oko njih bio natopljen staljinističkim duhom.⁴⁶

Uvjerenje da je historija Jugoslavije i posebno Drugog svjetskog rata valjana samo kroz historiju partijskih rezolucija i ocjena njenih lidera pokazalo se kao teška samoobmana. Dugo najznačajniji “obrazac” koji je “propisan” nauci u socijalizmu bio je “Politički izvještaj” ili referat Josipa Broza na Petom kongresu KPJ 1948. godine.⁴⁷ “Crvena linija” za Titovog života nije prelažena. Nakon njegove smrti 1980. nastupio je veliki talas preispitivanja historije, podstaknut i općom krizom sistema i same države. Otvorene su mnogobrojne tabu teme. Za dio partijskog establišmenta ovakvi pristupi bili su uznemiravajući i nepoželjni.⁴⁸ „Komunistički romantizam“ je, uz dihotomne sheme, reducirane, vulgarizirane predstave, „dekretirano sjećanje“, neosporno imao i drugu stranu. „Zaboravljalo se“, upozoravao je dr. Branko Petranović, da se „istorija ne sme ideološki upotrebljavati i zloupotrebljavati“, da se „prošlost ne može potisnuti, ukinuti, zabraniti, jer kad-tad provaljuje“, da se „ne mogu tabuisati najosetljivije teme istorije i nedogledno odlagati analiza i tumačenje najneprijatnijih i najtugaljivijih pitanja“. Teme vezane za nacionalne zahtjeve, odnosno historija nacionalnih sporova, bile su dugo tabu, zajedno sa svim onim što su vlasti označavale kao “nacionalizam”. Duboke podjele i nevidljive granice nisu priznate kao realnost. Naboj straha i mržnje je latentno postojao, uz ukorijenjena historijska sjećanja.

⁴⁵ Š. Karbonel, *Istoriografija*, 101.

⁴⁶ M. Kangrga, *Kritičko mišljenje – nekad i sad*, “Republika”, br. 344-345, Beograd, 1-30. novembar 2004, 35.

⁴⁷ B. Petranović, *Istoričar i savremena epoha*, Beograd, 1994, 100-109.

⁴⁸ *Historija i suvremenost: Idejne kontroverze*, Zagreb – Ljubljana, 1984, 13-15.

Historija Jugoslavije postala je, u periodu njenog raspada i “procesu tranzicije”, predmetom kritičke revalorizacije i reinterpretacije. “Stara” i “nova” Jugoslavija otišle su u prošlost, ispraćene sa tek nekoliko ozbiljnih knjiga historije. Noviji period prošlosti prostora ove nekadašnje države, koja historiografski nije bila u cjelini dovoljno istražena, s problemima nedovršenih “tema” i “historiografskih bjelina”, u procesu kritičkog preispitivanja etabliranih „istina“ i rušenja predstava o historiji kao „korisnoj laži“, izaziva pozornost. Jugoslavenska državna zajednica nije bila definitivno “rješenje” u historiji. Federativno funkcioniranje ove države bilo je ideološki ograničeno, uvjetovano vlašću Komunističke partije, organizirane na principu “demokratskog centralizma”.⁴⁹ Monistička priroda komunističke doktrine učinila je jugoslavenski federalizam, u znatnoj mjeri, fiktivnim. Osnovno obilježje jugoslavenske države nakon 1945. bilo je prerastanje zaostalog seljačkog društva u poluindustrijsku evropsku državu. Erik Hobsbaum, jedan od najvećih historičara XX stoljeća, reći će da je “boljševički model”, koji je bio obrazac modernizacije zaostalih agrarnih ekonomija planskom industrijskom revolucijom, do izvjesne tačke funkcionirao “bolje od bilo čega još od raspada monarhija 1918. Za obične građane zaostalih zemalja u regionu – recimo za Slovačku i najveći dio Balkanskog poluostrva – to je verovatno bio najbolji period u njihovoj istoriji”.⁵⁰ U okviru totalitarne ideologije javljale su se različite struje koje su imale utemeljenje u tradiciji, ali i u realnom društvu.⁵¹ Gradnja mehanizama za usklađivanje različitih interesa

⁴⁹ *Osnivački kongres KP Srbije (8-12. maja 1945.)*, priredili M. Borković - V. Glišić, Beograd, 1972, 210.

⁵⁰ Upor. E. Hobsbaum, *O istoriji: O teoriji, praksi i razvoju istorije i njenoj relevantnosti za savremeni svet*, Beograd, 2003, 15.

⁵¹ L. Perović, *Na tragu srpske liberalne tradicije*, u: M. Nikezić, *Srpska krhka vertikala*, Beograd, 2003, 10. Poratni konspirativni rad KPJ imao je, dok se odvijao na takav način, posljedica i na rad državnih organa, što se ogledalo i u činjenici da u poratnim godinama ne postoje cjeloviti dokumenti o radu najviših partijskih i državnih organa, izuzev donekle Skupštine. Dokumenti i zapisnici o radu tih saveznih organa ili ne postoje ili su šifrirani, skraćeni, odnosno znani i razumljivi samo onima koji su u njima učestvovali; opšir. M. Zečević - B. Lekić, *Državne granice i unutrašnja teritorijalna podela Jugoslavije*, Beograd, 1991, 19-21.

bila je u Jugoslaviji inkompatibilna sa sistemom političke arbitraže, koja se nalazila u posjedu jedne jedine partije, odnosno njenog harizmatičnog vođe. U tome je sadržana glavna proturječnost jugoslavenskog komunističkog federalizma.⁵² Ako je religija doista opijum za narod, komunizam, međutim, nije bio uspješniji od kratkotrajnog lijeka protiv žudnji za etnički zaokruženim nacionalnim državama.⁵³ Permanentna potraga za ustavnim rješenjima koja bi dugoročno činila održivom ovu složenu i osjetljivu zajednicu različitih naroda i kultura bila je sastavni dio njene unutarnje politike. Jugoslavija se zapravo tek Ustavom iz 1974. vraćala duhu i izvornim načelima AVNOJ-a iz 1943. godine, iako je on bio relativiziran jačanjem Saveza komunista Jugoslavije i državno-socijalističkog modela. Ovaj ustav je bio i posljednja prilika očuvanja jugoslavenske zajednice kao složene države. Rješenje nacionalnog pitanja u Jugoslaviji uvijek je bilo i pitanje društva. Zato nije slučajno i kriza socijalističke Jugoslavije počela sa historijskom iscrpljenošću njenog ideološkog modela.⁵⁴

Jugoslavenska socijalistička država bila je vid komunističkog pokušaja rješavanja nacionalnog pitanja. Kao zbir različitosti, mogla je funkcionirati samo na principu striktno ravnopravnosti, a ne na principu odnosa snaga. S krajem jednopartijskog sistema nastao je vakuum. Niko ipak nije mogao predvidjeti da će se jugoslavenski socijalizam brzo, na tako destruktivan način, kakav nije upamćen u bilo kojoj drugoj tranzicijskoj zemlji svjetskog socijalizma, urušiti, mada su skoro svi potom njen slom shvatili kao neizbježni slijed. Postjugoslavenski ratovi bili su nastavci balkanskih, ali i Prvog i Drugog svjetskog rata. Nacionalizmi su bili znatno stariji od polustoljetnog socijalističkog perioda koji je omogućio najduže razdoblje mira na Balkanu, ali je i suzio propusnu moć jugoslavenskog društva

⁵² L. Perović, *Ljudi, događaji i knjige*, Beograd, 2000, 98-99.

⁵³ Č. Ingrao, *Deset nenaučenih lekcija o Srednjoj Evropi - pogled istoričara*, Helsinške sveske, br. 10, Beograd, 2001, 23.

⁵⁴ L. Perović, *Zabluda kobna po srpski narod*, "Danas", Beograd, 6-7. maja 2000; Ista, *Pravo na razlike*, "Helsinška povelja", br. 48, Beograd, januar 2002, Ista, *Srpski liberali 70-ih godina XX veka*, u: *Dijalog povjesničara-istoričara*, knj. 8, Zagreb, 2004, 54.

za alternativu. Komunizam svakako nije bio jedina ideologija u Jugoslaviji. Nacionalne ideologije su bile starije od njega. Prisutne od stvaranja te države, bilo na sceni ili “u podzemlju”, postale su na kraju dominantne. Arhivi u Haagu bit će nezaobilazni u pisanju historije nestanka Jugoslavije. Historija treba da uči o iskustvima prošlosti. Pitanje je, nakon svega, da li je ona učiteljica života ili učiteljica smrti.

Krah komunizma doveo je do završetka procesa koji je započeo raspadom Osmanskog i Habsburškog carstva. U svim postsocijalističkim zemljama, kaže Laslo Vegel, postoji kriza identiteta. Čitave generacije su odgajane u komunističkom sistemu i duhu. Padom ovog sistema i slomom komunističke ideologije ljudi su postali neka vrsta ideoloških izbjeglica. Nastala je kriza identiteta, kada više ne mogu da pronađu sebe, ponašajući se ambivalentno, suočeni na verbalnom nivou sa žestokim antikomunizmom.⁵⁵ On je, kako je više puta naglašeno, postao najudobniji habitus intelektualaca u postsocijalističkim društvima. Proces zamjene komunističkog identiteta nacionalističkim tekao je brzo. Moralni deficit snižavao je društvene vrijednosti i mjerila. Pojavio se novi tip intelektualca-konvertita, koji je potisnuo intelektualca-disidenta. Zaokret je, ustvrđuje dr. T. Kuljić, tekao po obrascu prenatlaženog pokajanja i dokazivanja nove vjernosti. Novi nacionalni identitet trebalo je potvrditi snažnom demonizacijom prethodnog anacionalnog. Na Balkanu je sve to poteklo poetski, uz gusle, krsne slave i etničko čišćenje.⁵⁶

Nacionalizam je predstavljao najmoćniju političku snagu XIX i XX stoljeća.⁵⁷ Tragični način na koji su okončali Jugoslavija i komunizam u njoj svjedoči koliko je nauka bila iza stvarnog toka zbivanja. Ona nije dala neke značajnije naznake budućih zbivanja, koja su bila iznenadna i destruktivnija nego što su mogla biti da su očekivana. Mnogi poslenici muze Klio izgubili su utrku s vremenom. Suhoparan način pisanja za najuži krug stručnjaka više nema pers-

⁵⁵ “Odgovor”, Beograd, 9. marta 2000.

⁵⁶ A. Trtica, *Fašizacija u desetercu*, “Blic”, Beograd, 2. februara 2003.

⁵⁷ U. Altermatt, *Etnonacionalizam u Evropi: Svjetionik Sarajevo*, Sarajevo, 1997, 19.

pektive. Iza više generacija historičara ostali su odbojni plodovi nekritičke, ideološke historiografije.⁵⁸

Svako vrijeme ima svoju "historiju", odnos prema "historiji" i način pisanja "historije", pa je i historija nacionalizma, tokom raspada jugoslavenske državne zajednice, popraćena traženjem historijskog metoda koji bi mu dao legitimitet. U vremenima nacionalne euforije prvo je historija morala da pretrpi nasilje u ime nacije.⁵⁹ Dramatična zbivanja u posljednjoj deceniji XX stoljeća potpuno su dezorijentirala ne samo opće idejne nego i historijsko-naučne tokove. Otvoren je prostor za novo „ophođenje s prošlošću“. Haos u glavama okrenut haosu historije porađa sumnju, nesređenost i osjećaj prevarenosti. Povika na historičare i historijsku nauku značila je samo naglašenu potrebu za njom.⁶⁰ Krizni momenti i nestanak jugoslavenske države pogodovali su značajnoj relativizaciji naučnog mišljenja, ostrašćenju preradi prošlosti i idejnoj konverziji. Dozirano sjećanje i organizirani zaborav postali su moćni idejni detonatori nacionalne netrpeljivosti kao uvertire za izbijanje sukoba i rata. Mračne slike arhaičnih fanatizama provalile su iz kolektivne podsvijesti.⁶¹ Prerađena, "prepakirana" historija, ističe egzistencijalnu važnost ciljeva u sukobu i stvara glorificiranu viziju vlastite grupe.

Jugoslavenska historiografija nije preživjela ideju po kojoj je razlikovanje između historijske istine i narodne legende nebitno, niti ideju da postoje različite istine koje su predmet spora među historičarima, da se historija permanentno otkriva. Ovaj sukob je

⁵⁸ Dr. Nusret Šehić govori 1993. na jednom skupu u Sarajevu kako u vihoru rata "iščezavaju sve iluzije koje smo gajili u tu našu, slovensku i jugoslovensku srodnost i solidarnost kao glavnom cementu našeg doskorašnjeg jugoslovenskog državnog jedinstva", iznoseći dalje: "Cio svoj radni vijek posvetio sam izučavanju novije historije naših naroda, sa naglaskom na historiju Bosne i Hercegovine. U tom svom radu bio sam, sigurno, opterećen nizom zabluda", ukazujući na potrebu "jednog temeljitijeg valoriziranja i demitologiziranja" prošlosti – cit. prema: N. Šehić, *Sarajevo u prijelomnim danima stvaranja Kraljevstva Srba, Hrvata i Slovenaca*, u: *Prilozi historiji Sarajeva*, Sarajevo, 1997, 328.

⁵⁹ O. Milosavljević, *Novi/stari nacionalizam*, Helsinške sveske, br. 11, Beograd, 2002, 59.

⁶⁰ Š. Rastoder, *Janusovo lice istorije: odabrani članci i rasprave*, 25-26.

⁶¹ B. Bogdanović, *Zavađene memorije*, u: *Intelektualci i rat*, Beograd, 1993, 36.

značajan zato što su legende i ideološka iskrivljavanja bili djelo ne amatera već iskusnih profesionalaca.⁶² U radovima mnogih historičara iz takvih ešalona BiH je postala, uz sinhroniziranu “preradu” bliske prošlosti, ne politički, već samo običan, geografski pojam. Historiografija nije bila samo struka, već i instrument politike koja je iskazivala potrebu, radi legitimizacije svojih ciljeva, da se i na različitim nivoima poseže za “historijskom argumentacijom”. Utjecajni historičari postavljali su orijentire masi angažiranih, “poletnih” pisaca. Došlo je do neskrivene konverzije o kojoj su, na karakterističan način, svjedočile pocijepane biografije historičara: s jedne strane doktorati iz socijalističkog doba, a s druge strane antikomunističke knjige. Taj rascjep otkrivao je još više suprotnost između ranijeg jugoslavenstva i novog, narastajućeg nacionalizma. Teško je sresti u psihologiji revizionista otvoreno suočavanje s afektivno shvaćenom vlastitom ulogom. Nemoguće je odreći se anahronih doktorata i knjiga na osnovu kojih su stečena naučna zvanja. Ako se prošlost nije izbrisala, mogla se preraditi.⁶³

Raspadom Jugoslavije – te „kreacije XX stoljeća“ i socijalističkog identiteta, predsocijalistička prošlost u nacionalnim historijama vratila se na velika vrata. Konstituiranje novih država iziskivalo je izmišljanje i dotjerivanje predsocijalističke prošlosti, uz orkestriranu stigmatizaciju socijalizma kao totalitarne prošlosti. Revizionizam počiva na selektivnom zaboravu. Svaka intelektualna proizvodnja namijenjena masi mora spustiti standarde. Pokazalo se da nova saznanja u historijskoj nauci, napredak nauke i tomovi naučnih knjiga ništa ne mijenjaju u odnosu prema historiji samo ako su društveno-političke okolnosti takve da je iracionalna mitska „svijest“ poželjna. Kritička nauka nema trajnog efekta na širu čitalačku publiku, kao što ga postižu romantičarske bajke. Naučna istina se degradirala nerijetko na nivo trenutnog odnosa političkih snaga. Nije uobičajena praksa da se “historijske istine” proglašavaju zakonom ili uspostavljaju publicističkim djelima. Nestaju limiti

⁶² “Oslobođenje”, Evropsko nedjeljno izdanje, Sarajevo – Ljubljana, 17-24. novembra 1994.

⁶³ T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, 478.

u proizvoljnim pristupima historijskim činjenicama. Simbolički rat za interpretaciju donosi dominantnu prevagu u društvu. Heinrich Böll je pisao da su u Njemačkoj nakon 1945. antifašistima proglašavali sebe čak i oni koji za vrijeme zračne uzbune nisu propisno zamračili svoje prozore. Ukoliko bi se izučavanju jugoslavenske države i dominacije komunističke ideologije pristupilo kao incidentima historije, pod neposrednim utiskom njihovog sloma, a ne kao fazama historijskog procesa, onda je zaključak neizbježno defektan, upozorila je dr. Latinka Perović. Ta metodološka greška historičara postaje, u krajnjoj konsekvenci, etička greška.

Historijsku nauku, kada je riječ o NOR-u i avnojskoj Jugoslaviji, zahvatila je duboka i teška kriza. U historiografiji je upadljivo iščezavanje ljevičarske struje. Impresivna je brzina kojom su pojedine nacionalne historiografije napravile frontalni zaokret od glorifikacije NOP-a ka njegovoj demonizaciji, kao dio općeg trenda radikalne „re-nacionalizacije“, „povratka nacionalnim vrednostima“ i obračuna s „prethodnim piscima istorije“. Prerada prošlosti, uz selektivnost sjećanja, „hagiografski pristup“, idejna konverzija preko „instant historije“ dovedena je do karikaturalnih razmjera. U posljednjoj deceniji „kratkog“ XX stoljeća, vremenu ekstremizma i historije kao patologije, zbog svega onog što se zbilo na trusnom balkanskom prostoru, porastao je interes inozemne javnosti za upoznavanjem prošlosti tog podneblja.⁶⁴ U situaciji kada se, s razlogom, počelo sve manje vjerovati ne samo lokalnim političarima nego i djelima angažiranih nacionalnih historioografa, koji su tretirali historijsku nauku ne kao zanimanje, već kao nacionalno-patriotsku disciplinu, brojni inozemni historičari počeli su se baviti temama vezanim za južnoslavenski i balkanski prostor, bez opterećenja koja su pritiskala njihove balkanske kolege i djela koja su nudili kao jedinu istinu: „Što se o tome ovde malo zna, ne znači da to i ne postoji, i da drugi sve to ne uzimaju kao

⁶⁴ L. Silber i A. Litl, autori knjige *Smrt Jugoslavije*, zaključili su da je raditi u bivšoj Jugoslaviji značilo ući u svijet paralelnih istina: „*Kuda god pođete nailazite na isto, čvrsto uvjerenje da je za posrnuće toga prostora uvek kriv neko drugi, a ne sopstvena strana... Svaka nacija je prihvatila svoju istinu u kojoj je samo žrtva, a nikada počinilac*“ – prema: „Naša borba“, Beograd, 5. novembra 1996.

važan izvor za svoju strategiju na Balkanu”, ukazuje dr. Latinka Perović. Takva, „strana“ djela, nailazila su na različite reakcije.⁶⁵

Mnogi radovi više predratnih bosanskohercegovačkih historičara, i ne samo njih, iluzionistički i ideološki obojeni, nisu preživjeli 1992. godinu. Jednodimenzionalno, normirano i manihejsko prikazivanje karaktera bliske historije postaje stvar prošlosti. Ono što se pritom doista nameće, s druge strane, nakon svega, jeste složeno pitanje kako je bilo moguće godinama opstruirati projekte vezane za rad na historiji BiH i enciklopedijskom separatu Bosna i Hercegovina, suprotstavljati se uvođenju predmeta historije BiH na Filozofskom fakultetu, a pritom, uz sve prateće privilegije, napredovati u karijeri, stjecati najviša univerzitetska i akademska zvanja, dobijati najveća republička i naučna priznanja. Otvoreno je pitanje koliko će „socijalističkih“ knjiga bosanskohercegovačkih historičara „preživjeti“ i steći tretman djela trajnije vrijednosti.

Bosna i Hercegovina je i u postjugoslavenskom periodu u specifičnom položaju kada je u pitanju proučavanje novije historije. Očite su tendencije partikularnog predstavljanja povijesti njenih entiteta, bića, dijelova, elemenata, “kao da smo jedni drugima bili (postali) Marsovci”.⁶⁶ U Bosni i Hercegovini i oko nje ima danas više međusobno polemičnih verzija historije, koje sve pretendiraju da budu legalne i reprezentativne. Osim bošnjačke, srpske i hrvatske verzije, postoji i ona četvrta: verzija tzv. međunarodne zajednice. Treba imati na umu i ono što se svakodnevno iz ugla historičara, brojnih publicista, piše o Bosni i Hercegovini i u Beogradu i Zagrebu, kao i na širem prostoru. Richard Holbrooke, američki diplomat, napisat će da je u SAD-u najpoznatija od svih knjiga o Jugoslaviji na engleskom jeziku bila knjiga Rebeke West *Crno*

⁶⁵ Pojedini kritičari su, primjerice, Noelu Malcolmu, autoru knjige o Kosovu, zamjerali da se među arhivima koje je konsultirao ne nalazi nijedan iz Srbije, Bugarske ili Grčke, da je većina korištenih izvora iz katoličkih zemalja (Vatikan, Austrija), te da se među njegovim saradnicima, pored brojnih Albanaca i Hrvata, nije nalazio niti jedan Srbin. Malcolm je odsustvo izvora iz navedenih zemalja tumačio time “što u njima ne postoji nijedan sačuvan arhiv o ovom istorijskom razdoblju vrijedan pažnje” – “NIN”, Beograd, 25. maja 2000.

⁶⁶ S. Lavić, *Apriorne konstrukcije o izvornosti i heretičke dekonstrukcije*, Godišnjak, BZK “Preporod”, Sarajevo, 2005, 37.

janje i sivi soko, iz tridesetih godina XX stoljeća, čije će stanovište da su muslimani rasno inferiorni utjecati na dvije generacije čitalačke publike.⁶⁷ Na Balkanu nema prošlosti bez istine, iako se ona nerijetko, zbog raznih unutarnjih i vanjskih pritisaka, kompromisno relativizira i žrtvuje radi uspostave i održavanja mira. Interesi globalizacije neumoljivo dotjeruju balkansku prošlost i diktiraju reviziju historije.⁶⁸ Ostaje otvoreno pitanje da li je nužno da se historijska saznanja formiraju mimo potvrđenih historijskih izvora i racionalnog tumačenja prošlosti, na političkim pristupima iz pojedinih centara koji očekuju da se u BiH prihvate predstave o historiji kakve oni sinhronizirano nameću, poput one da se ne može očekivati da narodi u njoj žive zajedno ako su im historije odvojene. Nužno je novo, dalje kritičko, temeljitije „čitanje historije BiH“, posebno njenih epohalnih prijelomnica i reljefnih dionica. Tu, svakako, svoje mjesto ima i pitanje Bosne i Hercegovine u jugoslavenskoj državnoj zajednici, zatim pitanje međunacionalnih i međudržavnih odnosa na širem južnoslavenskom prostoru. Kritička historija ne slavi, već detronizira, mada je, doista, lakše vjerovati u stare laži nego prihvaćati nove istine.

Nema studioznijeg istraživanja novije historije Bosne i Hercegovine bez korištenja odgovarajućih arhiva na širem južnoslavenskom, ali i balkanskom i evropskom prostoru, pri čemu treba izbjegavati zamke izoliranog promatranja van širih tokova zbivanja, i težiti skladnijem odnosu između lokalne, regionalne i šire historije. U socijalističkoj Jugoslaviji bosanskohercegovački historičari koji su se bavili novijom historijom bili su u nezavidnom položaju u odnosu na svoje kolege u većim naučnim i arhivskim centrima.⁶⁹

⁶⁷ R. Holbrooke, *Završiti rat*, Sarajevo, 1998, 22.

⁶⁸ T. Kuljić piše da je multinacionalnom kapitalu potreban mir, a ne objektivna istina o prošlosti, kao i dozirana idejna saglasnost koja ne bi remetila širenje EU. Otuda novo balansiranje prošlosti izvana; opšir. "Blic", Beograd, 2. februara 2003.

⁶⁹ Dr. Rade Petrović 1982. o tome piše: "Pomanjkanje izvora, prije svega u Sarajevu kao najjačem centru, veoma ograničava istoričare koji rade na novijoj istoriji. Kada se to poveže sa sistemom financiranja, onda je često ovdašnji istoričar isključen iz bavljenja temama koje se ne mogu klasificirati kao bosanskohercegovačke... U izučavanju istorije Bosne i Hercegovine osjetan je nedostatak

Arhivi su ostali monopol posebno pripadnika beogradske historio-
grafije. Proces tranzicije bosanskohercegovačkog društva, nakon
četverogodišnje ratne kataklizme, aktuelizirao je i povećao predratne,
ali i donio nove poteškoće u vezi s historijskim izvorima. U toku
ratnog perioda, uz stradanje Orijentalnog instituta (građe) i
Nacionalne i univerzitetske biblioteke (bibliotečkog fonda, zbirke
rukopisa i sl.) u Sarajevu, na razne načine su nestale (uništene,
opljačkane, iznijete van zemlje itd.) ogromne količine arhivske
građe s prostora Bosne i Hercegovine, čime je sužena dokumen-
taciona osnova i za historiografska istraživanja. Uništeno je čak
50 posto arhivske građe u nastajanju, među kojom je i ona stara,
vrijedna ali nepreuzeta arhivska građa. U arhivima su, uslijed
granatiranja, vlage i drugih uzročnika, oštećene izvjesne količine
građe, a oko 250 ml građe je uništeno (Arhiv BiH u Sarajevu oko
50 ml i Arhiv Hercegovine u Mostaru oko 200 ml).⁷⁰

U postjugoslavenskom periodu su, s racionalnim sagledavanjem
savremenih mogućnosti, uz cjelokupnu, nezavidnu bosansko-
hercegovačku zbilju, ponovo aktuelizirana i brojna pitanja vezana
za arhivska istraživanja bosanskohercegovačkih stručnjaka koji
se bave novijom historijom ovog prostora. Uvid i korištenje arhivske
građe, prije svega u nekadašnjim jugoslavenskim, saveznim arhivima,
u novim okolnostima postali su, uz sav izoštren oprez prema tim
arhivskim izvorima, višestruko problematični. Ograničene komun-
ikacije historičara, arhivskih institucija, uzak međusobni protok

većeg povezivanja i kompariranja sa ostalim našim sredinama, sa Evropom i
svijetom. Iako je to za razna razdoblja drugačije, ipak se nameće kao opće.
Malo je kod nas radova koji govore o bosansko-slovenačkim, crnogorskim,
makedonskim, albanskim ili drugim vezama” – cit. prema: R. Petrović, *Neka
pitanja poslijeratnog razvoja istoriografije o Bosni i Hercegovini (1945-1982)*,
u: *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982)*, Sarajevo,
1983, 18-22.

⁷⁰ Prema istraživanjima iz 1991. na preuzimanju u arhive je čekalo oko
135.000 ml građe – pretežno građe ugašenih registratura, među kojom je bilo
preko 1.000 ml nastalo prije 1945. godine. Arhivistički je bilo obrađeno i pristu-
pačno za istraživanje oko 58 posto u arhivima pohranjene građe, i to na klasičan
način, bez mogućnosti njenog korištenja putem primjene savremene informacione
tehnologije; opšir. A. Kožar, *Historijski izvori i historiografija Bosne i Herce-
govine*, Prilozi, br. 29, Sarajevo, 2000, 332-323.

literature s obzirom na savremena tehnička dostignuća, visoke zahtjeve duha novog vremena, kao i stanje u širem okruženju, gdje se također veoma mnogo piše o BiH, čine samo dio jednog šireg, sumornog mozaika. To će se svakako odraziti i na narastajuću opasnost od provincijalnosti historiografije, na kvalitet i neaktuelnost naučnih radova, pojavu “polihistora”, suženi odabir i prijeteću limitiranost doktorskih i magistarskih radnji, izoliranje i samoizolaciju, izostanak razmjene znanja sa „svijetom“ i poredbe vlastitih rezultata s onim izvan svog okruženja. Neprofesionalno je zanemarivanje vrijednih analitičkih knjiga i članaka nastalih u zemljama nasljednicama nekadašnje Jugoslavije. Nema studioznijeg istraživanja novije historije Bosne i Hercegovine bez korištenja odgovarajućih arhiva na širem južnoslavenskom, ali i balkanskom i evropskom prostoru, pri čemu treba izbjegavati zamke improvizacije, izoliranog promatranja van širih tokova zbivanja, i težiti skladnijem odnosu između lokalne, regionalne i šire historije.

Svaka nova fragmentacija bosanskohercegovačkog prostora predstavlja njegovu dodatnu marginalizaciju. Nužna su kritička preispitivanja i neophodne mentalne smjene među historičarima, otklon od nezavidnog naučnog i autističkog egzistiranja u lokalnim koordinatama, daljeg održavanja u životu dogmatskog sljepila, polukolonijalnog mentaliteta u duhovno-humanističkoj sferi, birokratskog historicizma i prevaziđenih istraživačkih koncepcija. Od savremenog naučnika s pravom se očekuje ne samo znanje historičara nego i teorijsko-metodološka upućenost u brojne srodne naučne discipline, identificiranje i uvažavanje potreba epohe i općih svjetskih tendencija.

Historiografija, kao složen pojam, ne bi trebala biti “dnevna disciplina”, već vrenje svijesti više generacija historičara u jednoj kulturi koja se generacijski preispituje i nadograđuje.⁷¹ Najbliža prošlost skriva najviše iznenađenja i ona je najteži dio prošlosti za historičare. Oni znaju često griješiti insistirajući na distanci, jer ne mogu biti uspješniji u analizi davno prohujalih događaja, o kojima nemaju vlastitog iskustva, od onih o kojima i sami svjedoče i čiji su im sudionici i izvori dostupni. Konzervativizam se u ovom infor-

⁷¹ Lj. Dimić, *Srbi i Jugoslavija*, Beograd, 1998, 14.

matičkom dobu, pak, i dalje hrani uobičajenim ukazivanjem na nedostupnost izvora, nezavršenost historijskih procesa i druge okolnosti koje navodno onemogućavaju akademski pristup. Svaki “izlet” se tumači prelaskom u domenu političke nauke i publicistike, uz neskrivenu odbojnost prema teorijsko-metodološkim inovacijama. Velika metodološka “čistka” u historiografiji je neminovnost. Modernizam i univerzalnost su historiografiji postali neophodni. Brze promjene otkrivaju da struka gubi koherenciju, da je otvoreno pitanje koji je njen učinak još vrijedan danas i što može vrijediti sutra.⁷² Uputna su upozorenja metodološkog karaktera Johna Louisa Geddesa da ono što “danas” znamo, a nismo znali prije, može protokom vremena biti potvrđeno, ali i prevaziđeno.

Istraživanje novije historije i raspada nekadašnje jugoslavenske države, dramatične historije Bosne i Hercegovine, bit će slojevit i delikatan proces. Sadašnjost iziskuje složene i asimetrične slike prošlosti, obuhvaćanje iznijansiranih historijskih pojava u cjelini. Redukcionizam je svako jednostrano tumačenje. Permanentno propitivanje vremena, čuvajući se zamki akademskog trivijalizma i historijskog voajerizma, razbija stereotipne i dogmatske radove prezasićene faktografijom ali siromašne duhom. Traganje za istinom i historijskim činjenicama, zajedno s revizionističkim viđenjima bliske prošlosti, bit će dug proces imajući u vidu ogromnu dostupnu i nedostupnu historijsku građu, privatne arhive, brojne prateće kontroverze.⁷³ Kontroverze, koje prate razvitak historiografskog saznanja, treba razrješavati novim istraživanjima, kreativnim i tolerantnim dijalogom neistomišljenika, čime historijska nauka najdjelotvornije napreduje. Naučni odgovori na brojna pitanja ne mogu se naći na jednom mjestu, u jednom arhivu, u historiografiji samo jednog naroda ili u jednoj knjizi.⁷⁴ Samo iz sveukupnih, interdisciplinarnih studija, koje analiziraju različite strane djelovanja, može se doći do opće slike prošlosti.

⁷² A. Mitrović, *Klio pred iskušenjima i raspravljanja sa Klio*, Beograd, 2001, 9.

⁷³ Lična dokumentacija Marka Nikezića, nekadašnjeg člana Saveza komunista Srbije početkom sedamdesetih godina XX stoljeća, o kojoj se, prema njegovoj želji, starala dr. Latinka Perović, njenom odlukom ušla je kao poseban fond, pod nazivom *Srpski liberali 1969-1972*, u Državni arhiv Slovenije.

⁷⁴ V. Dedijer, *Svedočanstva o Drugom svetskom ratu*, Beograd, 1980, 416.

Literatura

1. U. Altermatt, *Etnonacionalizam u Evropi: Svjetionik Sarajevo*, Sarajevo, 1997.
2. C. Binns, *Federalizam, nacionalizam i socijalizam u Jugoslaviji*, u: *Federalizam i nacionalizam*, Sarajevo, 1990.
3. Č. Ingrao, *Deset nenaučenih lekcija o Srednjoj Evropi – pogled istoričara*, Helsinške sveske, br. 10, Beograd, 2001.
4. F. Fire, *Prošlost jedne iluzije: Komunizam u dvadesetom veku*, Beograd, 1996.
5. *Historija i suvremenost: Idejne kontroverze*, Zagreb – Ljubljana, 1984.
6. E. Hobsbaum, *O istoriji: O teoriji, praksi i razvoju istorije i njenoj relevantnosti za savremeni svet*, Beograd, 2003.
7. E. H. Kar, *Šta je istorija?*, Beograd, 2001.
8. D. Kempbell, *Nacionalna dekonstrukcija: nasilje, identitet i pravda u Bosni*, Forum Bosnae, br. 21, Sarajevo, 2003.
9. J. Koka, *O istorijskoj nauci*, Beograd, 1994.
10. A. Kožar, *Historijski izvori i historiografija Bosne i Hercegovine*, Prilozi, br. 29, Sarajevo, 2000.
11. T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd, 2002.
12. O. Milosavljević, *Novi/stari nacionalizam*, Helsinške sveske, br. 11, Beograd, 2002.
13. A. Mitrović, *Propitivanje Klio*, Beograd, 1996.
14. K. Nikolić, *Prošlost bez istorije: polemike u jugoslovenskoj historiografiji 1961-1991: glavni tokovi*, Beograd, 2003.
15. L. Perović, *Ljudi, događaji i knjige*, Beograd, 2000.
16. B. Petranović – M. Zečević, *Agonija dve Jugoslavije*, Beograd, 1991.
17. B. Petranović, *Istoriografija i kritika*, Podgorica, 1997.
18. B. Petranović, *Istoričar i savremena epoha*, Beograd, 1997.
19. R. Petrović, *Neka pitanja poslijeratnog razvoja istoriografije o Bosni i Hercegovini (1945-1982)*, u: *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982)*, Sarajevo, 1983.
20. Đ. Stanković, *Izazov nove istorije*, Beograd, 1992.

21. Š. Rastoder, *Janusovo lice istorije: odabrani članci i rasprave*, Nikšić, 2000.
22. A. Tojnbi, *Proučavanje istorije*, Podgorica, 2002.